

Dil itəndə, xalq susur

Ana dilimizin qorunmasına və yeni terminlərin dilə təsirinə daim diqqət yetirilməlidir

Müasir dövrün qlobal dalğaları dillər arasındakı sərhədləri getdikcə daha da incəldir. Texnologiya, informasiya axını, sosial şəbəkələr, bütün bu faktorlar dillərin qarşılıqlı təsirini sürətləndirir. Qəribə bir paradoks yaranır: bir tərəfdən dünya dilləri bir-birini zənginləşdirir, digər tərəfdən isə hər bir xalqın öz söz xəzinəsinə, yəni ana dilinə qarşı görünməz təzyiq formalaşır.

Bu gün ingiliscə terminlər yalnız elmi məqalələrdə deyil, artıq gündəlik danışığı-mızda da özünə yer tapır: selfi, rəqəmsal dünya, kontent, brend, süni intellekt... Bu sözlər müasir dövrün gerçəkliyini ifadə etsə də, onların idarəsiz şəkildə dilimizə daxil olması milli leksikamızın sarsılmasına, bəzi hallarda isə yox olmasına gətirib çıxarır. Dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, o, millətin yaddaşı, duyğusu və düşüncə tərzidir. Ana dilini itirmək, bir növ, milli mənəvi sütunlarımızdan birini yox etmək deməkdir.

Yeni sözlərin gətirdiyi dəyişiklik: zənginləşmə, yoxsa zəifləmə? Dil canlı bir orqanizmdir, nəfəs alır, dəyişir, yenilənir. Yeni sözlər onun inkişafını göstərən "semantik impuls" kimidir. Lakin bu impuls bəzən təbii axını pozur, dilin tarazlığını sarsıdır. Məsələn, "selfi", "virtual aləm", "chatbot", "influencer" kimi sözlər təkcə texnoloji yenilikləri deyil, həm də yeni düşüncə modelini ifadə edir. Bu sözlər yalnız lüğət tərkibinə yox, həm də insanların dünyanı qavrama tərzinə təsir edir. Gənc nəsil artıq "özünü təqdim etmək", "özünüifadə", "şəxsi səhifə" kimi anlayışlardan çox, "selfi çəkmək", "kontent paylaşmaq" deyir. Bu isə dildə sadəcə terminoloji deyil, mədəni oriyentasiya dəyişikliyi deməkdir.

Bu dəyişmənin kökündə bir neçə əsas amil dayanır:

1. Qloballaşma və media təsiri - global dillər, xüsusilə ingiliscə, texnologiyanın və elmin dilinə çevrildikcə, yerli dillər kölgədə qalır.
2. Texnoloji terminlərin artımı - yeni ixtira və anlayışlar üçün milli qarşılıqların gec yaradılması, çox zaman tərcüməsiz işlədilməsi.
3. Gənclər slanqı və sosial trendlər - sosial şəbəkələrdə qısaldılmış, emosional və yad mənşəli sözlər "prestij" göstəricisinə çevrilir.
4. Mədəni asılılıq - xarici dildə danışmaq bəzən "müasirlik" əlaməti sayılır, bu isə ana dilinə olan inamı sarsıdır.

Bütün bunların nəticəsində dildə yad ünsürlər çoxaldıqca, fikrin də təbii axını pozulur. Məsələn, bir zamanlar "təsvir etmək" dediyimiz indi "vizuallaşdırmaq", "danışmaq" əvəzinə "kommunikasiya qurmaq" kimi işlətmək dilimizin emosional və bədii yükünü azaldır. Dil zəiflədikcə, onun arxasındakı mədəni özünüdərk də solur. Axı dil sadəcə söz toplusu deyil, o, bir millətin duyğu xəritəsidir.

Yeni sözlərin beynimizə və dilimizə neyrolinqvistik təsiri

Elmi tədqiqatlar sübut edir ki, hər yeni söz beynin fəaliyyətini stimullaşdırır. İnsan beyninin ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri onun "sinir plastisliyi" adlanan çevikliyidir, yəni öyrənilən hər yeni anlayış, hər yeni termin beynin sinir hüceyrələri arasında yeni əlaqələr yaradır. Məsələn, "süni intellekt" və ya "rəqəmsallıq" kimi terminləri öyrənərkən beynin iki əsas bölgəsi, temporal lob (sözün mənasının qavranması) və prefrontal korteks (semantik əlaqələrin qurulması) aktivləşir. Bu proses, bir növ, "beyin məşqi" effekti yaradır: insan daha tez düşünür, anlayır, əlaqə qurur.

Lakin bu prosesin mənfi tərəfi də var. Çoxsaylı və sürətlə dəyişən terminlər yaddaş sisteminə əlavə yük gətirir. Xüsusilə ana dilini tam mənimsəməmiş uşaqlar üçün bu, öyrənmə və ifadə prosesini çətinləşdirir. Uşaq "anlayış" və "məna"-nı xarici dildə formalaşdırdıqca, ana dilində onun qarşılığı zəifləyir və beyin iki sistem arasında daimi "tərcümə rejimində" işləməyə məcbur qalır.

Beyin təkcə sözün mənasını deyil, onun emosional tonunu da qavrayır. Məsələn, "canım", "ay bala" kimi milli emosional çağırışları ifadələr beyindəki limbik sistem, yəni hiss və yaddaş mərkəzini fəallaşdırır. Amma "cool", "cringe" kimi alınma ifadələr bu emosional bağları zəiflədir. Nəticədə dilin duyğu qatları arxa plana keçir, fikrin rəşional, lakin soyuq forması önə çıxır. Yeni terminlər beynimizi oyadır, amma eyni zamanda onu yad semantik sistemlərə uyğunlaşdırır. Bu isə düşüncənin "milli kodlaşdırma"sına təsir göstərir.

Süni intellekt və ana dilinin gələcəyi

Texnologiyanın sürətli inkişafı, xüsusilə süni intellekt (Sİ) sistemlərinin həyatın

bütün sahələrinə daxil olması, dilin qarşısında həm yeni imkanlar, həm də ciddi sınaqlar vardır. Əvvəllər dilin qorunması yalnız lüğət və tədris müstəvisində müzakirə olunurdusa, indi artıq rəqəmsal realıqda dilin varlığı və təmsil səviyyəsi müzakirə mövzusunə çevrilib.

Süni intellekt texnologiyaları, tərcümə proqramları, səsli köməkçilər, chatbot sistemləri, avtomatik yazı operatorları gündəlik ünsiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Lakin bu alətlər hansı dildə daha çox məlumatla qidalanırsa, o dil rəqəmsal üstünlüyə malik olur. İngilis dili bu baxımdan global miqyasda dominant vəziyyətdədir. Azərbaycan dili isə bu rəqəbətdə öz yerini hələ də tam gücləndirə bilməyib.

Burada əsas təhlükə ondan ibarətdir ki, süni intellekt alqoritmləri çox zaman dilin orijinal strukturunu və mədəni kontekstini nəzərə almır. Nəticədə tərcümələrdə semantik incəliklər, üslubi çalarlar və mədəni metaforalar itir. Məsələn, "ürək yanmaq" ifadəsini sistem "heart burn" kimi fizioloji anlamda tərcümə etdikdə, onun emosional-mənəvi dərinliyi yox olur. Bu, yalnız dil səhvi deyil, mədəniyyətin anlam kodlarının zədələnməsidir.

Ana dilinin rəqəmsal yaddaşda yaşaması

Süni intellektin dil üzərində yaratdığı ən mühüm reallıq "rəqəmsal yaddaş" anlayışdır. Yeni bir dil haqqında nə qədər çox məlumat, mətn, səs və kontekst sistemlərə daxil edilsə, həmin dil süni intellektin "yaddaşında" bir o qədər dərin yer tutur. Bu, Azərbaycan dili üçün həm çağırış, həm də fürsətdir.

Əgər biz dilimizi elmi məqalələrdə, vikipediya mətnlərində, elektron dərsliklərdə, rəsmi sənədlərdə və media platformalarında aktiv şəkildə işlətməsək, süni intellekt sistemləri onu ikinci dərəcəli informasiya dili kimi qəbul edəcək. Nəticədə gələcəkdə virtual mühitlərdə Azərbaycan dilində danışan süni sistemlər, köməkçilər və ya tərcümə platformaları məhdud səviyyədə fəaliyyət göstərəcək.

Azərbaycan dilində işləyən yerli süni intellekt layihələrinin inkişafı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. "ASR sistemləri" (Automatic Speech Recognition - səs tanınması), "NLP modelləri" (Natural Language Processing - təbii dil emalı) və "mətn generasiyası" layihələri milli lüğət bazasına, folklor və ədəbiyyat nümunələrinə əsaslanmalıdır. Məsələn: Azərbaycan dilində danışığı tanıyan sistemlərdə dialekt və şivə fərqləri nəzərə alınmalıdır; poeziya və atalar sözləri bazası süni intellekt modellərinə daxil edilməlidir; terminologiya üzrə milli məlumat bazası yaradılmalıdır ki, "rəqəmsal kainat"da hər yeni anlayışın milli qarşılığı olsun. Beləliklə, süni intellekt təkcə texnologiya deyil, həm də dil siyasətinin yeni mərhələsidir.

Əgər bu gün dilimizi süni intellekt sistemlərində layiqincə təmsil edə bilsək, sabah Azərbaycan dili yalnız dərsliklərdə və poeziyada deyil, həm də rəqəmsal dünyada yaşayan, düşünən və öyrədən bir dil olacaq. Bu, milli kimliyimizin gələcəkdə də dinamik, yaradıcı və intellektual qalmasının əsas təminatıdır.

Ana dilini qorumaq mənəvi müqavimət formasıdır

Ana dili yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli varlığın və düşüncənin genetik kodudur. Onu qorumaq, əslində, mədəni müstəqilliyi qorumaq deməkdir. Bugünkü dünyada dilin saflığını qorumaq, eyni zamanda onu müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirmək üçün tənzimlənmiş və yaradıcı strategiyalar zəruridir.

Yerli leksikanın təşviqi: yeni anlayışlar üçün milli qarşılıqlar yaratmaq vacibdir. Məsələn, "metavers" üçün "rəqəmsal kainat", "chatbot" üçün "söhbət proqramı" kimi terminlər işlədildikdə həm anlayış aydınlaşır, həm də milli dil öz elastikliyini nümayiş etdirir. Dil yalnız tərcümə vasitəsi deyil, yaradıcılıq məkanıdır.

Təhsil və maarifləndirmə: məktəblərdə və universitetlərdə dilin semantik və üslubi dərinliyini öyrədən fənlər bərpa

edilməli, dərsliklər müasir terminologiyaya uyğunlaşdırılmalıdır. Dil kursları, lüğət yeniləmələri, terminoloji şuralar bu istiqamətdə sistemli fəaliyyət göstərməlidir.

Media və mədəniyyətin rolu: film, televiziya, radio və sosial media platformalarında ana dilində keyfiyyətli məzmun hazırlanmalıdır. Əgər dil gündəlik informasiya mühitində yaşayırsa, o zaman həm populyar, həm də elmi səviyyədə güclənir.

Rəsmi dəstək və dövlət proqramları: dil siyasəti yalnız normativ sənədlərlə məhdudlaşmamalıdır. Hökumət, ali təhsil müəssisələri və mədəni qurumlar milli dilin innovativ təbiqlərinə, o cümlədən süni intellekt sistemlərinə, avtomatik tərcümə proqramlarına və onlayn platformalara dəstək verməlidir.

Mədəni qürurun gücləndirilməsi: cəmiyyətin hər üzvündə "ana dilim mənim kimliyimdir" duyğusu formalaşdırılmalıdır. Bu, quru şüar deyil, dil sevgisi ailədən başlayır. Uşaq evdə eşitdiyi dildə düşünür, həmin dildə duyur, həmin dildə şəxsiyyətə çevrilir.

Dil düşüncənin nəfəsidir

Hər bir xalqın gücü onun iqtisadiyyatında və texnologiyasında olduğu qədər, dilində və düşüncəsində də gizlidir. Ana dili yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də gələcəyin daşıyıcısıdır. Biz onu sadəcə öyrətmirik, onunla düşünür, sevinir, yaradır və yaşayırıq. Yeni terminlər, global ünsiyyət formaları və texnoloji dillər, bunların hamısı həyatın bir parçasıdır. Amma bu reallıqlar içində öz dilinin səsinə eşitməyən xalq, zamanla öz mədəni kimliyini də itirir. Məsələ yeni sözlərə qarşı olmaqda deyil, məsələ onları milli düşüncənin süzgəcindən keçirərək mənimsəməkdir.

Dilin gələcəyi sadəcə dilçilərin yox, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin məsuliyyətidir. Texnoloji əsrdə dillər yalnız məktəblərdə deyil, həm də internetdə, süni intellektə, sosial şəbəkələrdə və rəqəmsal aləmdə yaşayır. Ona görə də gələcəyin ana dili həm kitab səhifələrində, həm də kod sətirlərində mövcud olan bir dildir.

Bəlkə də yaxın onilliklərdə Azərbaycan dili süni intellekt sistemlərində, virtual təhsil platformalarında, beynəlxalq məlumat bazalarında aktiv istifadə olunan dillərdən birinə çevriləcək. Bu, artıq xəyal deyil, strateji hədəf olmalıdır.

Hər bir dilin yaşamaq şansı onun rəqəmsal ekosistemdəki görünürliyündən asılıdır. Əgər biz dilimizi bu mühitə daşımasaq, gələcək nəsillər onu ancaq arxivlərdə və ədəbiyyat dərsliklərində tanıyacaq.

Dilin gələcəyini yalnız qorumaqla yox, onu yaradıcı şəkildə yeniləməklə təmin etmək mümkündür. Bu, iki istiqamətdə baş verə bilər: mədəni dərinlik - xalq yaradıcılığı, atalar sözləri, klassik poeziya və milli təfəkkür elementləri rəqəmsal məzmunlara inteqrasiya edilməlidir; texnoloji çeviklik - Azərbaycan dili proqramlaşdırma, süni intellekt, robot texnologiyaları və elmi kommunikasiya dillərinə çevrilməlidir. Belə olduqda, ana dilimiz yalnız keçmişin daşıyıcısı yox, gələcəyin düşüncə aləti kimi formalaşacaq. Əgər "qələm" bir vaxtlar dilin inkişafını simvolizə edirdisə, indi bu rolu klaviatura və kod oynayır. Bu reallığı dərk etmək dil siyasətinin yeni mərhələsidir.

Ana dilini qorumaq, əslində, bir növ mənəvi müqavimət aktıdır. Bu müqavimət hər birimizdən başlayır, evdə, məktəbdə, universitetdə, mediada. Hər yazdığımız cümlə, söylədiyimiz fikir, paylaşdığımız məzmun dilimizin gücünü ya artırır, ya da azaldır.

Unutmayaq: "Dil itəndə, xalq da susur".

Ona görə də ana dilimizi yaşatmaq, onu gündəlik həyatın, elmin, sənətin və texnologiyanın dili etmək bizim yalnız borcumuz deyil, həm də varlıq məsuliyyətimizdir. Yeni sözlər beynimizi oyadır, amma dilimizin ruhu bizə kim olduğumuza xatırladır. Bu ruhu qorumaq milli kimliyimizi qorumaq deməkdir.

*Bənövşə MƏMMƏDOVA,
filologiya elmləri doktoru, dosent,
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Tərcümə fakültəsinin dekani*